

המהפכה השקטה

ההגירה
היהודית
מהאימפריה
הרוסית
1875-1924

גור אלו י

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

גור אלרואי

המהפכה השקטה

גור אלרואי

המהפכה השקטה

ההגירה היהודית מהאימפריה הרוסית

1875–1924

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ירחמיאל כהן (יו"ר), פרופ' דוד אסף, מר צבי יקותיאל, פרופ' גדעון פוקס,
פרופ' שמואל פיינר, ד"ר אמנון רוזנקרנצקיין
מרכזת המערכת: מעין אבינרי-רבהון

עריכה לשונית: נועה שליטין
הבאה לבית הדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד המדע, התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח
לשכת הרקטור
מוסד הרצל לחקר הציונות ולימודה

על הכריכה:

במרכז: שנה טובה מתקופת ההגירה הגדולה (באדיבות משפחת גרוס, תל אביב);
למעלה: מן העולם הישן אל העולם החדש – מהגרים עולים על אוניית קיטור בנמל המבורג בדרכם
לניו יורק (באדיבות ארכיון המבורג); למטה: מכתבו של המהגר אלטר פריינג
(באדיבות הארכיון הציוני המרכזי; ראו בספר, עמ' 176–177).

מסת"ב 9–240–227–965–978

מספר קטלוגי 185–563

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמנן שזר לתולדות ישראל, תשס"ח
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז ולמנן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

ליסמין, יובל ונבו
באהבה רבה

תוכן עניינים

9	פתח דבר
13	מבוא: המהפכה השקטה
15	א. שאלות מרכזיות
17	ב. מקורות ומתודולוגיה
23	פרק ראשון: שלוש מהפכות ופוגרומים
25	א. המהפכה הדמוגרפית
29	ב. המהפכה התעשייתית והעיור
41	ג. המהפכה בתחבורה ההמונית
46	ד. פוגרומים
57	פרק שני: היקפה של ההגירה היהודית
70	פרק שלישי: דפוסי הגירה
71	א. ביקורת המקורות
73	ב. דפוסי הגירה
87	ג. ראשיתה של הגירת שרשרת ובחירת ארץ היעד
102	פרק רביעי: מימוש ההחלטה
102	א. הביורוקרטיה של ההגירה
107	ב. 'אגענטען שווינדלער'
115	ג. עלות ההגירה
117	ד. משפחה במשבר
133	ה. לשכות המודיעין
146	ו. יק"א ומאבקה בסחר בנשים
150	פרק חמישי: עיירה בים
150	א. מעבר הגבול
162	ב. נמלי המוצא
181	ג. עיירה בים

192	פרק שישי: הפוליטיקה של ההגירה
192	א. החברה היהודית ושאלת ההגירה עד פוגרום קייב
199	ב. הבונד ושאלת ההגירה
204	ג. האוטונומזם ויחסו להגירה
207	ד. התנועה הציונית וההגירה היהודית
211	ה. האורתודוקסיה וההגירה
214	ו. הציונים הסוציאליסטים (ס"ס)
217	ז. ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יט"א)
237	סיכום: סופה של ההגירה היהודית
245	נספחים
246	1. ההגירה משפולה, פלך קיוב, בראשית המאה העשרים
250	2. מחיר ההפלגה ליעדים בעולם (ברובל)
253	ביבליוגרפיה
271	רשימת הלוחות
273	רשימת התמונות
275	מפתח

פתח דבר

בשנים 1870–1924 היגרו למעלה מ־2,700,000 יהודים ממזרח אירופה לארצות הליברליות והדמוקרטיות שמעבר לים. יציאתם לדרך של מאות אלפי גברים, נשים וטף שינתה שינוי קיצוני וללא הכר את פני העם היהודי בעת החדשה, ומבחינות רבות השלכותיה ניכרות עד עצם היום הזה. הייתה זו יציאת מצרים בגרסה מודרנית של עם שביקש להשתחרר מהשעבוד הכלכלי ומהרדיפות שהיו מנת חלקו בארץ מוצאו וליצור חיים חדשים בארצות קולטות הגירה שמעבר לאוקיאנוס. תקופה זו מכונה בהיסטוריו־גרפיה 'תקופת ההגירה הגדולה', והיא זכתה זה כבר לדיון היסטוריוגרפי רחב ומעמיק. כמעט על כל ארץ יעד שהגיעו אליה המהגרים היהודים נכתבו מחקרים בעניין קליטתם בחברה הסובבת ובהשפעתם עליה. על פי רוב עסקו השאלות בדפוסי הקליטה, תנאי העבודה, היחסים בין ותיקים לבין חדשים, הדמיון והשוני בין המהגרים היהודים לבין קבוצות אתניות מהגרות אחרות שהגיעו לאותה הארץ או העיר, וכיצד באלה שאלות רבות אחרות.

ספר זה מבקש להסיט את הדיון ההיסטוריוגרפי מתהליך הקליטה אל שלב המעבר לארץ החדשה. מעט מאוד נכתב על תהליך ההגירה עצמו, על אותו רגע דרמטי שבו התקבלה בתא המשפחה ההחלטה האסטרטגית שאין עוד תקווה במזרח אירופה ושיש לעקור – למרות כל הקשיים – לארץ חדשה ולבנות שם חיים חדשים מבטיחים יותר. מיעוט המחקרים בנושא זה בשילוב סקרנות ורצון להבין טוב יותר מה הביא יהודים מזרח אירופים מן השורה לעקור מסביבתם המוכרת ולנוע במרחב גאוגרפי זר ולא ידוע כשרק יידיש בפהם הביאו אותי לחקור פן זה של ההגירה, שעד כה נדחק לשולי המחקר. יש לציין שאף שההגירה היהודית הגדולה ממזרח אירופה שינתה באופן קיצוני את פניו של העם היהודי בעת החדשה, מעט מאוד מחקרים התפרסמו בעברית בנושא זה. מול שפע המחקרים בשפות זרות על ההגירה היהודית בולטת במיוחד דלותה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית עד כי נראה שהיא פסחה על אירוע מכונן זה בחיי העם היהודי.

כדי להתחקות אחר ההתלבטות וההתחבטות בקבלת ההחלטה אם להגר ולאן, אופן בחירת ארץ היעד, הקשיים הביורוקרטיים הכרוכים במימוש ההחלטה, היציאה לדרך, ההגעה לנמלי המוצא, תנאי ההפלגה ויחסה של החברה היהודית המזרח אירופית לשאלת ההגירה, נבנו מאגרי מידע ששופכים אור חדש שטרם נודע על תקופת ההגירה הגדולה. בניית מאגרי הנתונים הייתה הליך ארוך ויקר, והוא לא היה יכול לצאת אל הפועל בלא התמיכה הכספית שהמחקר זכה לה. בראש ובראשונה אני רוצה להודות

לקרן הלאומית למדע וללקטורים האנונימיים מטעם הקרן על האמון שהביעו בתכנית המחקר שהוגשה להם לשיפוט. הסכום הנאה שקיבלתי לשלוש שנים אפשר לי להעסיק במשרה מלאה את מטביי ביינסון, עוזר מחקר חרוץ ומבין עניין, שקידד בעבורי את אלפי שמות המהגרים למחשב.

אני רוצה להודות לפרופ' יוסי בן ארצי, דיקן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת חיפה בתקופה שבה נכתב המחקר, אשר הבין את הכוח הגלום במאגרי הנתונים ומצא סכום כסף שאפשר את העיבוד הסטטיסטי של הנתונים והעלאתם לאינטרנט.

מכיוון שהמחקר עוסק בהגירה היהודית אל כל הארצות שמעבר לים נדרשה עבודה ארכיונית מקיפה בארצות הברית. אני רוצה להודות לגרי זולה (Gary Zola) מנהל ה־American Jewish Archives ולעמיתיו פרד קרום (Fred Krome) וקווין פרופיט (Kevin Proffitt) על שהעמידו לרשותי מלגה אשר אפשרה לי לשבת בסניסינטי ולעין במסמכים בעלי חשיבות רבה למחקר.

כמו כן אני רוצה להודות ליו"א (YIVO) על האמון שזכיתי לו ועל קבלת קרן פרופ' ברנרד חוסיד לשנים 2004–2005. מלגה זו אפשרה לי למצות את האוספים הלא רגילים של הארכיון ולהתחקות אחר עקבות המהגרים היהודים בעיר ההגירה הגדולה בעולם – ניו יורק. ככל שהדבר יישמע מוזר, רוב המקורות הראשוניים שעומדים במרכזו של המחקר נמצאו דווקא בשני ארכיונים בישראל ובספרייה הלאומית שבגבעת רם. ככל שהעמקתי את ישיבתי בארכיונים ובספרייה הלאומית התברר לי שכדי לכתוב מחקר על תקופת ההגירה הגדולה אל הארצות שמעבר לים לא בהכרח צריך לחצות ימים.

בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, בין תיקי החברה להתיישבות יהודית (יק"א), ישנם מסמכים של לשכת המודיעין שלה לענייני הגירה, והם היו בעלי חשיבות רבה בעבורי להבנת תהליך ההגירה. בתיקים נמצאו שמות רבים של מהגרים, והם הוכנסו למאגרי נתונים חדשים וזורעים אור חדש על ההגירה היהודית. אני רוצה להודות למנהלת הארכיון הדסה אסולין על עזרתה ותמיכתה. בארכיון הציוני המרכזי נמצאים הארכיון של ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יט"א) וכרססת השמות של מהגרי גלוסטון. עיבוד סטטיסטי של השמות אפשר לי להתחקות אחר תכנית ההתיישבות היומרגית של ישראל ונגויל ויעקב שיף במערב ארצות הברית ולהשוותה להגירה היהודית הכללית. אני רוצה להודות לרחל רובינשטיין שסידרה וערכה את אוסף זנגוויל וענתה לי בסבלנות רבה על השאלות הרבות שעלו מהמסמכים.

בספרייה הלאומית יש אוסף לא רגיל של ספרות ועיתונות יידיש העוסקת בהגירה. אני מבקש להודות לספרניות באולם הקריאה יהדות על שעזרו לי לאתר את דברי הדפוס.

חוקרים ומלומדים אחדים עזרו לי בגיבוש הרעיון ויעצו לי עצות של טעם. בראש ובראשונה אני רוצה להודות לפרופ' יונתן סרנה מאוניברסיטת ברנדייס על שקרא את

כתב היד כמה וכמה פעמים. פרופ' סרנה הוא מבכירי ההיסטוריונים היהודים היום שעוסקים ביהדות ארצות הברית. במסירות רבה ובסבלנות הוא הדריך אותי והעיר לי הערות חשובות, והן שיפרו מאוד את כתב היד.

תודה לפרופ' יעקב שביט על הערותיו המועילות ותובנותיו שפתחו לי אופקים חדשים וכן ללקטורים אנונימיים של מרכז זלמן שזר. אני רוצה להביע את תודתי גם לפרופ' ישראל ברטל, שבמהלך טיסה משותפת וארוכה מתל אביב לאריזונה סיפרתי לו על המחקר ובידענותו הרבה הפנה אותי למחקרים ולמקורות ראשוניים שלא הייתי מודע לקיומם. תודה לפרופ' אריה גרטנר, חלוץ חקר ההגירה היהודית, ולפרופ' חגית לבסקי על שקראו חלקים מכתב היד, העירו את הערותיהם ועזרו לי בקבלת התמיכה הכספית. תודה לפרופ' גדעון שמעוני על שהעמיד לרשותי את ידיעותיו ומקורותיו על ההגירה לדרום אפריקה, לפרופ' מתתיהו מינץ שהשיא לי עצות חשובות וליואש אלרואי ושמעון לרר על שקראו פרקים נבחרים מהעבודה והעירו את הערותיהם.

זמן קצר לפני צאת הספר לאור נפטר פרופסור יונתן פרנקל ממחלה קשה. יונתן היה חוקר דגול, ג'נטלמן ואיש צנוע וישר דרך, וסייע, טיפה ועזר לחוקרים צעירים בראשית דרכם. בזמן שישבתי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים שוחחתי עמו לא אחת על פרקי הספר ועל מסקנותיו, והוא הקשיב בסבלנות, כהרגלו, והעיר את הערותיו המלומדות. פטירתו היא אבדה גדולה למשפחתו ולקהילה האקדמית.

תודה מיוחדת לחיים זוננפלד על שעזר לי לפענח מכתבי מהגרים בידיש שכתב היד שלהם לא היה תמיד ברור. כמו כן אני מבקש להביע את תודתי לעמיתי וחברי באוניברסיטת חיפה ד"ר מרקוס זילבר על שהיה משענת איתנה להתייעצות ולקבלת תמיכה.

תודה מיוחדת ליורגן זילמן (Jürgen Sielemann) מנהל ארכיון עיריית המבורג (Staatsarchiv), שלא חסך מאמץ כדי להראות לי את אוצרות הארכיון ועזר לי בחום ובחביבות בכל שאלה ובכל בעיה שהתעוררה.

אני רוצה להביע את תודתי למרכז זלמן שזר: לצבי יקותיאל, מעין אבינרי-רבהון, יחזקאל חובב ופרופ' ירחמיאל כהן שליוו את כתב היד מרגע התקבלותו ועד הוצאתו לדפוס. תודה מיוחדת גם לנועה שליטין על ששקדה במסירות רבה על העריכה הלשונית של הספר.

ולבסוף, אני רוצה להודות לרעייתי יסמין, שנשאה בעיקר הנטל בזמן ביקוריי הממושכים בארצות הברית ושתמכה מקרוב ומרחוק במחקר. לה ולילדיי יובל ונבו הספר מוקדש. למותר לציין שתוכן הספר כולו הוא על אחריותי בלבד.

מבוא: המהפכה השקטה

במרץ 1908, ערב חג הפסח, עסקו שלוש נשים יהודיות בסידורים אחרונים לקראת היציאה מהאימפריה הרוסית אל מעבר לים. זמן קצר קודם לכן הן קיבלו את כרטיסי ההפלגה ומעט כסף להוצאות הדרך, וההתרגשות לקראת המפגש המחודש עם הבעל הייתה רבה.

הראשונה שיצאה לדרך הייתה אסתר מינדס, כובענית במשלח ידה, והיא הפליגה עם ששת ילדיה – רבקה בת ה־16, רוזה בת ה־11, מרים בת התשע, חסיה בת השבע, שיינדל בת השלוש ומוניה בן השנתיים – אל בעלה בבוסטון שבארצות הברית. זמן קצר לאחר מכן החלה ציפה שינקמן עם ארבעת ילדיה בהכנות, ובמאי באותה שנה הפליגו כולם אל בעלה הנגר ששהה זה כבר בבואנוס איירס בירת ארגנטינה. האחרונה לצאת הייתה רייזל קושניר. לאחר שנפרדה מקרוביה וידידיה הגיעה עם שבעת ילדיה – יוחנן בן ה־12, הירש בן העשר, חיים בן התשע, רחל בת השבע, אסתר בת השש, ברוך בן השלוש ויוסל הקטן בן השנה – לתחנת הרכבת הסמוכה למקום מגוריה, ומשם היא החלה במסע אל עבר בעלה הבנאי יחזקאל, ששנה קודם לכן התיישב ביפו בארץ ישראל.

שלוש הנשים ו־17 הילדים היגרו לשלוש ארצות רחוקות מעבר לים ולא הכירו אלה את אלה. משפחת שינקמן מהעיר אודסה הפליגה לבואנוס איירס מהנמל המקומי בחברת אניות איטלקית. מסעה היה ארוך ומייגע ונמשך כ־21 יום; משפחת קושניר מהעיירה שפולה (Schpola) בפלך קייב¹ הפליגה 12 יום בחברת הספנות הרוסית מנמל אודסה לארץ ישראל; ומשפחת מינדס מהעיירה קורץ (Koretz) שבפלך ווהלין חצתה את גבול רוסיה־גרמניה בדרכה לנמל המבורג, שם עלתה על האנייה ארכדיה של חברת הספנות Hamburg Amerika Linie, וב־8 באפריל 1908 היא הגיעה לניו יורק.²

1 שפולה, עיירה בפלך קייב. על פי מפקד האוכלוסין של שנת 1897 חיו בה 11,933 איש, ומתוכם 5,388 (45%) היו יהודים. ראו: סגל, מידע סטטיסטי, עמ' 78.

2 קורץ, עיירה בפלך ווהלין. על פי מפקד האוכלוסין של שנת 1897 חיו בה 6,060 איש, מתוכם 4,608 (76%) היו יהודים. ראו סגל, מידע סטטיסטי, עמ' 70. סיפורן של המשפחות מינדס, שינקמן וקושניר איננו פרי הדמיון אלא הוא שילוב בין מקורות ארכיוניים ובין מאגרי מידע ממוחשבים. על פנייתן של שלוש המשפחות אל לשכות המודיעין, שמות ילדיהן, מחוז המוצא,